‘De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600’

Paul Dijstelberge

bron
Paul Dijstelberge, ‘De Cost en de Baet. Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600.’ In: J.W.J. Burgers et al. (red.), *Gedrukt in Holland.* Speciaal nummer van *Holland* 26 (1994), p. 217-234.

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/dijs002cost01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

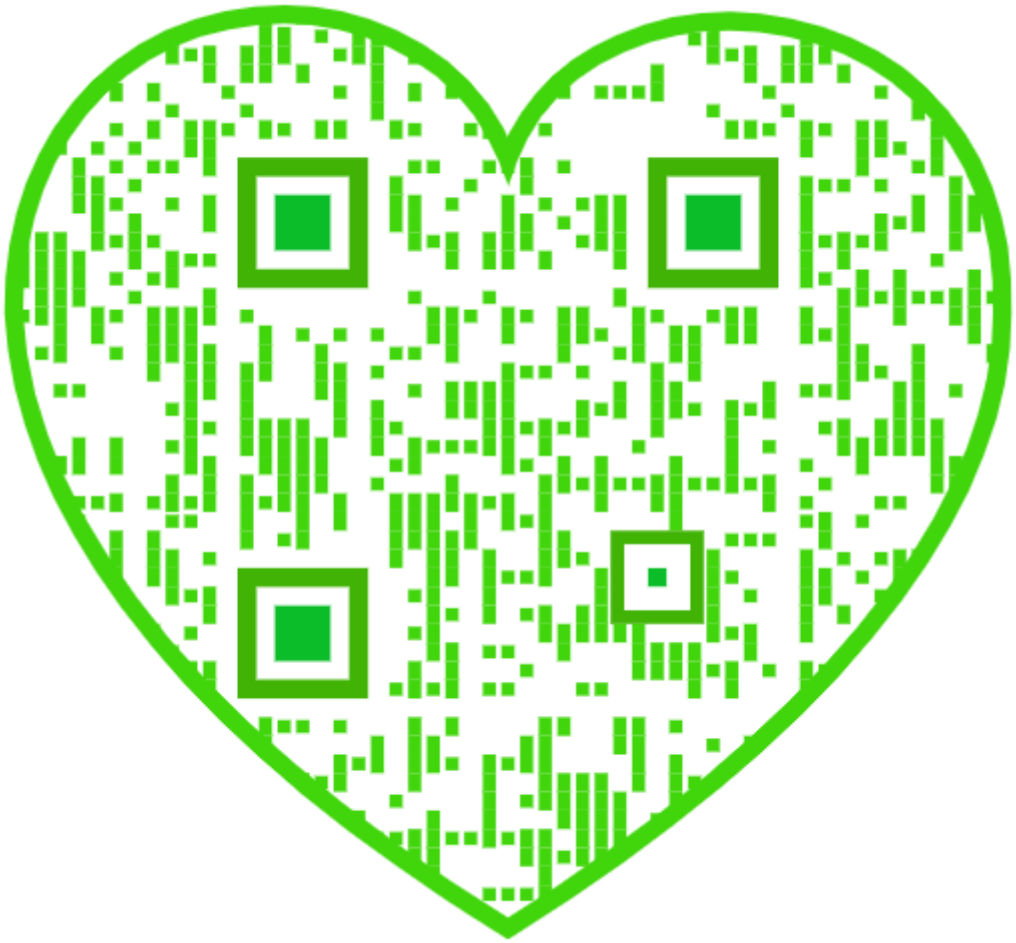

Paul Dijstelberge

De Cost en de Baet.
Uitgeven en drukken in Amsterdam rond 1600

[1]

Boekgeschiedenis: de stand van zaken

Dit artikel gaat over Amsterdamse drukkers en uitgevers rond het jaar 1600, de 'pampieren wereld', of 'de werelt vol drucks'. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk onderwerp een veel uitgebreidere studie verdient dan een overzichtsartikel waarin slechts een aantal aspecten kan worden aangestipt. Een goed voorbeeld van een diepgaande studie over de boekproduktie van één stad is *Lay culture, learned culture. Books and Social change in Strasburg, 1480-1599* van Miriam Usher Chrisman (New Haven and London 1982). De Amsterdamse situatie vergt echter een aanmerkelijk grootsere aanpak: gedurende de hele 17e eeuw en een groot deel van de 18e eeuw was de boekproduktie van de Republiek de belangrijkste van Europa, met Amsterdam als centrum. Een kapitaalkrachtige thuismarkt in combinatie met goede exportmogelijkheden en een geringe invloed van de overheidscensuur waren hiervoor verantwoordelijk.

Aan de bouwstenen voor een dergelijke studie wordt gewerkt. In de eerste plaats is er de Nederlandse nationale bibliografie in de vorm van de *Short-Title Catalogue, Netherlands.* Deze bibliografie bevat op dit moment ongeveer 50.000 titels die zijn verschenen in de Noordelijke Nederlanden tussen 1540 en 1700. De collecties van de Koninklijke Bibliotheek en de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam zijn hierin opgenomen; de Universiteitsbibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden is op het moment in bewerking. De op wetenschappelijke wijze beschreven werken zijn ingevoerd in een data-base die, vanzelfsprekend, veel uitgebreidere zoekmogelijkheden heeft dan een papieren bibliografie. Hij kan, behalve voor het zoeken naar titels, ook worden gebruikt voor allerlei statistisch onderzoek. Deze data-base is in de meeste (Pica-)bibliotheken on-line raadpleegbaar via PICA-ORS. [2] Naar verwachting zullen de titels binnen enkele jaren bovendien zijn voorzien van een onderwerpontsluiting.

Boekhistorisch onderzoek vindt plaats aan alle grote universiteiten, met elk hun eigen invalshoek. Het belangrijkst is, naar mijn mening, het Amsterdamse onderzoek van een aantal doctoraalstudenten en promovendi, dat onder leiding van dr P.J. Verkruijsse plaatsvindt. Het betreft analytisch-bibliografisch onderzoek in combinatie

1 Met dank aan Kees Gnirrep, van wiens kennis en inzichten ik dankbaar gebruik heb gemaakt, en aan Ellen Grabowsky, Marianne Peereboom, en Bram Schuytvlot, die eerdere versies van dit artikel van kritische commentaren hebben voorzien.

2 De meeste Nederlandse bibliotheken maken gebruik van het centrale bibliotheeksysteem van PICA; ORS staat voor On-line Retrieval System. In de Koninklijke Bibliotheek is de raadpleging kosteloos, in andere bibliotheken veelal (nog) niet. Titels uit dit bestand kunnen worden overgezet op floppy's.

met archiefonderzoek, dat is gericht op de drukkers rond de vroeg 17e-eeuwse uitgever Van der Plasse en, later in de eeuw, op de drukker Jacob Lescailje.

Het onderzoek dat te Leiden plaatsvind is, in de geest van Bert van Selm, meer gericht op de studie van de boekcultuur in haar sociale en economische context en richt zich vooral op de boekhandelaren.

Een grote, alles overkoepelende studie, te vergelijken met *l'Histoire de l'edition française* bestaat in Nederland nog niet, maar de plannen verkeren in een gevorderd stadium.

De recent opgerichte boekhistorische vereniging geeft in haar jaarboeken een caleidoscopisch overzicht van het lopende onderzoek.

Inleiding

In 1578 vond in Amsterdam de fluwelen revolutie plaats die onder de naam 'Alteratie' in de geschiedenisboeken kan worden teruggevonden. Tot dat jaar was de regering behoudend katholiek, in 1578 sloot de stad zich aan bij de Opstand. Ballingen keerden terug en na de val van Antwerpen, in 1585, werden zij gevolgd door protestantse vluchtelingen uit de zuidelijke Nederlanden. De stad veranderde binnen enkele decennia van een regionaal georiënteerde provinciestad in een internationaal handelscentrum. Het inwonertal verviervoudigde van 10.000 tot meer dan 40.000.

In het laatste decennium van de 16e eeuw vestigde zich een relatief groot aantal drukkers en uitgevers [3] in Amsterdam: was er in het midden van de eeuw slechts één uitgever, in de laatste jaren van de eeuw waren het er gemiddeld twintig. Sommigen van hen waren eerder elders actief geweest, anderen waren naar Amsterdam gekomen om er het redelijk gecompliceerde en vooral kapitaalintensieve bedrijf te leren uitoefenen. [4] Centraal in dit gemêleerde gezelschap stond de grote en kapitaalkrachtige uitgever Cornelis Claesz. Met zijn grote fonds, opgebouwd tijdens een lange en vruchtbare carrière, is hij de belangrijkste Nederlandse uitgever in de periode voor de opkomst van Blaeu en, later, de Elzeviers.

Het is de wereld van Claesz, en zijn collega's die in dit artikel centraal staat. Ik wil echter vooral tonen hoe boeken in de 16e eeuw werden geproduceerd en ingaan op de verhouding tussen uitgever en auteur.

Drukken in de 16e eeuw

Het museum Plantijn aan de Vrijdagmarkt te Antwerpen is vermoedelijk de enige plaats ter wereld waar wordt gedrukt op authentieke persen, met zetsel dat in matrijzen uit de tijd van Plantijn en zijn opvolgers is gegoten. Dat gebeurt in dezelfde ruimte, met vrijwel dezelfde ambiance, als in de 16e eeuw.

Afgedrukt wordt een door Plantijn geschreven gedicht. Het zetsel wordt geïnkt, onderwijl wordt het papier, dat eruitziet als velijn maar dat helaas niet is, tussen verschet en tympaan geklemd en, nadat het op het zetsel is geklapt, onder de pers geschoven en afgedrukt. [5] Nadat de inkt is gedroogd, kan de toeschouwer de afdruk mee naar huis nemen en de wijze, misschien wat saaie levensles van Plantijn boven zijn bed hangen: 'Matigheid in alles'.

3 Ik gebruik in dit artikel de term uitgever voor het ook wel gebruikte boekverkoper.
4 J.G.C.A. Briels, *Zuidnederlandse boekdrukkers en boekverkopers in de Republiek der verenigde Nederlanden omstreeks 1570-1630* (Nieuwkoop 1974).
5 Zie voor een gedetailleerde beschrijving van een drukpers Frans A. Janssen, *Zetten en drukken in de achttiende eeuw. David Wardenaar's Beschrijving der boekdrukkunst (1801)* (Haarlem 1986) 76-80.

Het zetsel blijft op de pers achter, vastgeklemd in een ijzeren raam, de vorm, wachtend op de volgende afdruk of serie afdrukken en vermoedelijk tot in de eeuwigheid: de slijtage van het mengsel van lood, tin en antimoon is, als er voorzichtig mee wordt omgesprongen, niet groot.

In de 16e eeuw gebeurde er na het drukken iets anders met het zetsel. Na het maken van tussen de 800 en 1500 afdrukken, maar in incidentele gevallen minder of juist meer, werd de vorm losgemaakt en werd het raam met de loden letters gewassen. Vervolgens werden de letters gedistribueerd over de letterkasten voor hergebruik. Soms was dat voor een ande katern van hetzelfde werk, soms voor een geheel ander boek.

Wat er precies in een drukkerij gebeurde valt eenvoudig te beschrijven, het is zelfs zo dat de huidige *private presses*, als zij gebruik maken van een handpers, nog altijd dezelfde werkzaamheden verrichten als de bedenker van het procédé. Gutenbergs uitvinding, gedaan in het midden van de 15e eeuw, was zo geniaal dat de door hem bedachte drukpers vrijwel ongewijzigd tot in de 19e eeuw werd gebruikt. Het principe van het drukken met losse loden letters bleef tot het midden van deze eeuw in zwang en wordt ook nu nog toegepast door gespecialiseerde drukkerijen. [6]

De zetter nam, met de kopij voor ogen, letter voor letter uit de in vakjes onderverdeelde letterkast. Deze plaatste hij in een houder, een zethaak. Als hij een aantal regels tekst bijeen had, bracht hij deze over op een houten bord, de galei. Zodra hij een pagina bij elkaar had werd deze naar een zware tafel overgebracht, de steen, waar het zetsel werd voorzien van kop- en staartwit, paginanummers en katernsignaturen. [7] Vervolgens werd het met houten wiggen vastgeklemd in de vorm. Dit gebeurde met een aantal pagina's tegelijk. Afhankelijk van het formaat van het boek bestond de vorm uit twee, vier, acht, twaalf of meer pagina's. Na dit ‘inkooien’ werd het zetsel geëgaliseerd en op de pers gelegd.

Na aan beide zijden te zijn bedrukt, kon het vel vervolgens tot een katern worden gevouwen, maar dit vond niet in de drukkerij plaats. Een boek werd in principe als stapel losse vellen aan de klant verkocht, die het vervolgens naar eigen smaak kon laten binden. Aan de boekhandel was overigens veelal een binderij verbonden zodat de koper niet met een pak papier de straat op werd gestuurd. [8] Incidenteel werden boeken voorzien van een eenvoudige uitgeversband. Duurdere Franse boeken worden nog altijd niet opengesneden in een dergelijke papieren band verkocht.

Het is in principe mogelijk om 1000 tekens per uur te zetten - deze pagina bevat ongeveer 4600 tekens, de pagina van een 16e-eeuws octavo telt er ruim 1500 - al haalde een zetter meestal niet meer dan de helft. De drukkers, op hun beurt, werden geacht in staat te zijn 250 vellen per uur aan één zijde te bedrukken: dat wil zeggen iedere 15 seconden wreef één man twee met kleverige dikke inkt ingesmeerde ballen over het zetsel. De ander legde een vochtig gemaakt vel papier in het tympaan, klapte het verschet dicht en klapte het geheel weer op de vorm. Vervolgens werd de vorm op een karretje onder de eigenlijke pers gereden en in twee teugen afgedrukt door met grote kracht aan de boom te trekken. De vorm werd na de eerste teug doorgeschoven.

Een werkweek telde zes dagen van twaalf uur en zetters en drukkers waren in theorie dus in staat om respectievelijk 72.000 tekens te zetten en 9000 vellen papier

6 De met miniatuurtjes gevulde ‘letterbakken’ die in de jaren zeventig de muren van vele huizen sierden, kwamen zo massaal in omloop door het afschaffen van het loden zetsel dat er oorspronkelijk in werd bewaard.

7 De katernsignatuur was een onderaan de pagina aangebrachte letter met volgnummer en diende als hulp voor de binder. De letters gaven de volgorde aan van de katernen; aan de volgnummers kon hij zien hoe hij het vel moest vouwen.

8 De meeste boekhandelaren waren hun carrière als boekbinder begonnen.

aan weerszijden te bedrukken. Maar zoals gezegd werd een dergelijke norm zelden of nooit gehaald en wordt geschat dat de werkelijke produktie gemiddeld de helft van deze cijfers bedroeg. Alweer vol-

gens de theorie werkten twee zetters voor één pers, die door twee drukkers werd bediend. Een voorman bepaalde welk lettertype werd gebruikt, hoeveel papier er nodig was voor een bepaalde opdracht en hoe het werk werd verdeeld. Een loopjongen deed voorkomende kleine werkzaamheden. Soms was er een corrector (dat kon de auteur zijn) die het zetwerk met behulp van een drukproef controleerde. Er waren verschillende momenten waarop correcties konden worden aangebracht: op de pers of door delen van de tekst opnieuw te laten zetten en afdrukken. Na het voltooien van de oplaag werden lijstjes errata toegevoegd. Incidenteel volstond de drukker met de opmerking dat de lezer zelf ook wel kon zien wat er fout was en dan bleven correcties en errata uit. Correcties op de pers komen echter regelmatig voor en zijn een bron van vreugde voor de bibliograaf die ze na veel speurwerk vindt. Weggegooid werd er niets in een drukkerij en ook ongecorrigeerde vellen vonden hun weg naar de klant. Dit levert tekstvarianten op binnen één druk, een verschijnsel waarvan nog steeds niet iedere tekstediteur zich bewust lijkt te zijn. [9]

Afb. 1. Een van de weinige afbeeldingen waar een drukkerij goed op staat afgebeeld is dit drukkersmerk van de zeventiende-eeuwse drukker Pierre Mortier. Rechts onder het raam zit de zetter achter de letterkasten. Geheel links staat de zware tafel (steen) waarop het zetsel in de vorm wordt aangebracht. Er staat een vorm tegen de muur. In het midden staat de pers. Frisket en tympaan zijn op het zetsel geklapt en de drukker staat op het punt eens flink aan de boom te trekken. Zijn collega wrijft rechts van hem de inkt uit over de twee inktballen. Op de tafel voor hem ligt het vochtig gemaakte, te bedrukken papier klaar. Tegen het plafond hangen bedrukte vellen te drogen.
Eenmaal gedroogd verhuisde het papier naar de binderij die al dan niet in hetzelfde bedrijf kon zijn gevestigd: een groot aantal boekverkopers was als binder begonnen. Vermoedelijk werd eenvoudig drukwerk (pamfletten en nieuws) wel in de drukkerij gevouwen en aan de deur verkocht. Er zijn nogal wat pamfletten die, aan de inktsporen te zien, nat zijn opgevouwen en opgestapeld. Over het algemeen wordt aangenomen dat het grootste deel van de boeken als losse vellen werd verkocht. Het zou mij persoonlijk echter niet verbazen als ook aan het eind van de zestiende eeuw een belangrijk deel van de boeken de winkel in gebonden staat verliet, in een eenvoudige papieren band of in de overbekende perkamenten bandjes. Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

9 P.J. Verkruijsse, *Mattheus Smallegange (1624-1710): Zeeuws historicus, genealoog en vertaler. Descriptieve persoonsbibliografie*. (Nieuwkoop 1983) 34, geeft een overzicht van de fouten waarmee de analytisch-bibliograaf wordt geconfronteerd. Het zal duidelijk zijn dat een editeur niet kan volstaan met het uit de kast trekken van een willekeurig exemplaar van de uitgave waarop hij zijn editie baseert, maar dat hij alle exemplaren die over zijn, volledig moet collationeren. Dit is een arbeidsintensief karwei, vandaar dat er vaak van wordt afgezien.

Hoe de werkzaamheden in de drukkerij verliepen, is een andere kwestie en een bron van controversen. In de loop der eeuwen ontwikkelde zich een aantal verschillende werkwijzen, afhankelijk van tijd en land, maar vooral van de omvang van het bedrijf. Deze verschillen tussen werkwijzen zijn van groot belang voor degenen die inzicht willen verkrijgen in de overlevering van een bepaalde tekst. Werd er überhaupt gecorrigeerd? Voerde de drukker correcties uit op de pers? Hoe en door wie werd er gezet?

Dit zijn enkele van de vragen die filoloog en boekhistoricus stellen. Aangezien er maar weinig drukkersarchieven over zijn, zullen zij in de meeste gevallen moeten worden beantwoord door de boeken zelf. [10]

Het vermenigvuldigen van teksten was in de dagelijkse praktijk in de 16e eeuw een niet minder gevarieerde bezigheid dan heden ten dage. Het kopieerapparaat bij een kruidenier kan misschien worden vergeleken met de oude pers die een winkelier in het achterhuis had staan en waarop een passerende marskramer zijn liedjes of een nieuwsbericht liet drukken of mogelijk zelf afdrukte, op een bij een papierhandelaar gekochte riem papier. [11] Aan de bovenkant van de markt vinden we de drukkers die met een keur aan apparatuur en specialistisch personeel een groot aantal markten bestrijken en over een netwerk van nationale en internationale contacten beschikken.

Aan het einde van de 16e eeuw was Cornelis Claesz. een dergelijke belangrijke uitgever. Van zijn oeuvre zijn ruim 300 titels over, dat is een vrijwel even groot aantal als de overgeleverde produktie van al zijn tijdgenoten samen. [12] Maar in hoeverre ons beeld van de 16e-eeuwse uitgeversactiviteiten volledig is, valt niet te zeggen. Het goedkope drukwerk is grotendeels verdwenen. De plano's met een actueel liedje en de uit één gevouwen vel bestaande pamfletten met een nieuwsbericht of een commentaar maakten zonder twijfel een belangrijk deel uit van de produktie, maar zij vormen relatief slechts een klein deel van wat nog over is. Minstens twaalf generaties scheiden ons van Cornelis Claesz., vierhonderd jaar met wisselende modes en voortdurend veranderende inzichten en rijkelijk voorzien van allerlei rampen. Grote formaten en geïllustreerde werken hebben door hun omvang en kostbaarheid een redelijke overlevingskans over zo'n lange periode. Die overlevingskans neemt echter sterk af naarmate boekjes kleiner of dunner zijn of lelijk gedrukt op slecht papier. Teksten worden onbegrijpelijk omdat lettertype en taal onbekend zijn geworden en het onderwerp nietszeggend is. Op zo'n moment verliest een boek zijn

10 Volgens Gaskell is de uniformiteit van drukkerijen groot, zowel in opzet als in werkwijze: P. Gaskell, *A new introduction to bibliography*, 2nd rev. ed. (Oxford 1974) 61. Hoewel deze aanname de werkzaamheden van de bibliograaf en de boekhistoricus zeer vereenvoudigt, is het helaas niet erg waarschijnlijk dat hij gelijk heeft. Voor een interessante controverse met nogal vergaande consequenties voor de analytische bibliografie, zie: D.F. MacKenzie, 'Printers of the mind: some notes on bibliographical theories and printing-house practices', in: *Studies in bibliography* 22 (1969) 1-75 en J.P. Gilmont, 'Printers by the rules', in: *The library*, 6th ser. 2 (1980) 129-155. Vrijwel iedere werkzaamheid kan op talloze wijzen worden uitgevoerd (men denke bijvoorbeeld aan de eindeloze variaties in de manier waarop computergebruikers met hun instrument omgaan) en het is aannemelijk dat iedere denkbare variatie ooit wel eens is toegepast.

11 Zie voor deze weinig bestudeerde materie: P.J. Verkruijsse, 'Oktober 1678: Amsterdamse boekverkopers vragen om maatregelen tegen venters van "allerhande vuyle en schandaleuse boeckjens" - De verspreiding van populaire literatuur', in: *Nederlandse literatuur, een geschiedenis* (Groningen 1993) 292-298.

12 Gebaseerd op cijfers van de Short Title Catalogue, Netherlands (STCN).

waarde en is het rijp voor de vergetelheid. Men hoeft bovendien maar te denken aan het lot dat vandaag de dag de bouquetreeks of huis-aan-huis bladen treft.

Vanaf het midden van de 17e eeuw verschenen er regelmatig fonds- en assortimentscatalogi van drukkers en uitgevers. Een kleine steekproef leert dat van de daarin vermelde

boeken een behoorlijk aantal nog in de universiteitsbibliotheken van Amsterdam en Leiden en in de Koninklijke Bibliotheek kan worden ingezien. [13] Maar hoeveel werken werden *niet* in die catalogi opgenomen?

Het zal duidelijk zijn dat conclusies die getrokken worden op basis van reconstructies van het fonds van een bepaalde uitgever of drukker maar een zeer betrekkelijke waarde hebben, vooral als deze berusten op kwantitatieve analyses, hoe gedegen en gedetailleerd deze ook zijn uitgevoerd.

De uitgever en zijn kosten

Wat kostte het in het jaar 1600 om een boek uit te geven? Over het algemeen wordt aangenomen dat vanaf het einde van de 16e eeuw tot aan het begin van de 19e eeuw tussen de 1000 en de 1500 exemplaren van een boek werden gedrukt. Bij een groter aantal zouden de kosten per exemplaar te zeer stijgen: de produktietijd nam toe en daarmee de rentekosten over het in de boeken geïnvesteerde kapitaal. Alleen met het drukken van kleine boeken in een zo hoog mogelijk tempo zouden hoge rendementen kunnen worden bereikt.

De waarheid van deze theorie kan worden getoetst door de rente te vergelijken met de toegevoegde waarde. [14]

Allereerst zijn er natuurlijk de vaste kosten in huisvesting, en de inventaris van de drukkerij. Toen de drukker Harmen Jansz. Muller in 1617 overleed, liet hij een huis na in de Warmoesstraat ter waarde van *f* 9600,-. Zijn drukkerij-inventaris werd geschat op *f* 1000,-. Dat was een even hoog bedrag als het verzamelde huisraad, inclusief kleding en juwelen waard werd geacht. Het aanwezige papier, bedrukt en onbedrukt, werd, nogal nauwkeurig, op *f* 3406,- geschat. [15] Als we de vaste kosten afzetten tegen de gemiddelde duur van een drukkersloopbaan dan waren deze relatief laag. Een pers kostte bijvoorbeeld nieuw ongeveer *f* 250,-, een tweedehands pers rond de *f* 150,- [16] en een pers ging, als hij goed werd onderhouden, met gemak 100 jaar mee. De levensduur van zetsel was veel korter, maar oud zetsel kon gemakkelijk worden omgesmolten tot nieuw.

De bedragen die werden betaald voor arbeid en papier vormden de belangrijkste kostenfactor. Zetter en drukker verdienden ongeveer één gulden voor een werkdag van twaalf uur. De papierkosten waren afhankelijk van de kwaliteit van het gekozen papier. Het 16e-eeuwse equivalent van de kasteel-roman, de *Amadis de Gaule* en de talloze varianten hierop, werden gedrukt op goedkoop papier dat opvalt door de slappe, slechte kwaliteit en de vuile kleur. Het kostte een fractie van het dure papier waarop boeken voor de rijkere burgerij werden gedrukt.

Wat kostte het Cornelis Claesz. om een dik en nogal duur boekje te maken? In 1578 kocht hij twee partijen papier voor respectievelijk 29 en 55 stuivers per riem.

13 Ongeveer 70 procent van de titels uit enkele uitgeverscatalogi, waaronder één van Claesz., blijkt bewaard te zijn gebleven.

14 Gaskell, *New introduction*, 161-162 noemt dergelijke getallen helaas niet.

15 E.W. Moes en C.P. Burger, *De Amsterdamsche boekdrukkers en uitgevers in de zestiende eeuw* ('s-Gravenhage 1900-1915) dl 2, 27-28.

16 Janssen, *Zetten en drukken*, 78. Deze prijs stemt overeen met de bedragen die werden betaald voor de persen van Joan Blaeu aan het einde van de 17e eeuw.

Een riem bestond uit 480 vellen. Uit één riem kon hij dus 12 boeken van 40 katernen halen. Voor een oplage van 1500 van dergelijke boeken was 125 riem papier nodig, een investering van *ƒ* 250,- gere-

kend met een gemiddelde prijs van 40 stuivers per riem. Een uitgever betaalde dit papier over het algemeen pas 10 maanden nadat het geleverd was. Het boek kon al maanden op de markt zijn voordat het papier werd betaald. [17] In geval van een octavo, waarbij een vel drie maal werd gevouwen en 16 pagina's tekst bevatte, had een boekje van 40 katernen 640 pagina's, genoeg voor een stevig bijbelcommentaar of een wereldgeschiedenis. Uitgaande van 1600 tekens per pagina bevatte zo'n boek 1.024.000 tekens. De zetters waren daar in totaal 170 dagen mee bezig. De drukkers dienden 60.000 vellen aan twee zijden te bedrukken, voor één pers met twee drukkers was dat ongeveer 85 dagen werk. De totale loonkosten voor dit boek kunnen dus worden geschat op *f* 350,-. Dit is een conservatieve schatting uitgaande van de helft van de eerder genoemde maximale produktiecijfers. Papier en arbeid kostten bij elkaar dus *f* 600,-. Als Claesz. een twee keer zo hoge oplage wilde maken was hij *f* 1030,- kwijt.

De hele produktie nam ruim drie maanden in beslag. Voor zijn *f* 600,- bezat hij nu 1500 boeken die hij kon verkopen. Ik abstraheer hiervan de kosten van de overhead en van materialen als inkt en van curieuze, maar niet te onderschatten posten als het leer voor de inktballen. De boekprijs werd in de 16e eeuw bepaald door het aantal vellen. De prijs per vel lag niet vast, maar er kan voor het hier gekozen voorbeeld worden uitgegaan van een halve stuiver. De opbrengst van de volledig verkochte oplage lag derhalve op *f* 3000,-. [18] Als hij 20 procent verkocht was hij al uit de kosten. Cornelis Claesz. was behalve uitgever en boekhandelaar ook boekbinder en kon op die manier nog extra geld verdienen.

De rentetarieven in de Republiek waren omtrent 1600 laag: tussen de tweeëneenhalf en de vijf procent. [19] Als de uitgever de benodigde *f* 600,- leende, was hij ongeveer *f* 25,- per jaar kwijt aan rente. Bij een verdubbeling van de oplage steeg de te betalen rente per jaar tot ongeveer *f* 40,-. De besparingen van een grotere oplage betroffen de zetkosten van nog eens *f* 170,- voor een eventuele tweede druk.

Als een uitgever er van overtuigd was dat hij een onverbiddelijke bestseller in zijn bezit had dan loonde het zonder meer de moeite om ook van behoorlijk omvangrijke boeken een flinke oplage te drukken: hij was dan relatief snel uit de kosten en hij kon zijn winst behoorlijk verhogen. Een grote oplage maakte bovendien een grotere omzetsnelheid mogelijk, en hoefde immers niet op het gereedkomen van een tweede druk te worden gewacht. [20]

Een grotere omzetsnelheid werd ook op een andere wijze bereikt. Uitgevers onderhielden intensieve zakelijke contacten en vaak ruilden zij hun boeken onderling. Dat leidde tot een vergroting van het assortiment en daardoor tot een vergroting van de omzet: het is in de meeste gevallen vanzelfsprekend makkelijker om tien verschillende boeken te verkopen dan tien exemplaren van één boek. Met andere

17 I.H. van Eeghen, *De Amsterdamse boekhandel 1680-1725* (Amsterdam 1960-1978) 5 dln in 6 bdn, dl V, 1, 37.

18 Voor een uitgebreide behandeling van de prijs per vel zie: B. van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken. Nederlandse boekhandelscatalogi in het begin van de zeventiende eeuw* (Utrecht 1987) 344-349. De in dit artikel aangehouden prijs van een halve stuiver is overigens laag te noemen.

19 Jonathan I. Israël, *Dutch primacy in world trade 1585-1740* (Oxford 1991) 78.

20 Het is niet nodig om economisch historicus of boekhouder te zijn om in te zien dat de uitgever de keuze had uit talloze strategieën, op basis van de verwachtingen omtrent de verkoop.

woorden: een uitgever met veel contacten kon ook van een *steady seller* met een gerust hart een behoorlijk aantal exemplaren laten drukken.

Nu was het voor een uitgever aan het eind van de 16e eeuw waarschijnlijk minder moeilijk om een goed verkoopbaar boek te produceren dan vandaag de dag. Een eenvoudige methode was het nadrukken van recent verschenen succesvolle werken. Behalve de grotere kans op

Het Elfste Boeck van Amadis van Gaule: Inhoudende de Ridderlycke daden ende vreemde aventuren, so van hem, als vanden Prinsen van sijnen bloede. Al-waer sonderlinge verhaelt worden de feyten van Wagenen van Kogel van Grecien ende Agesilan van Closchos, met langhe-lijden van Diane, de schoonste Prinsesse vander werelt.

Nu nieus overgheset uyt de Françoysche sprake, in onse neer-lantsche Tale, seer ghenoechlijck om te lesen,

T'AMSTELREDAM,
Voor Cornelis Claesz. Boeckverkooper, woonende op 't Water, by de oude Brugge int Schrijf-boeck.
M. D. XCVIII.

Afb. 2. Titelpagina en twee opengeslagen pagina's van een *Amadis*-uitgave. De *Amadis*-romans waren uitermate populair. De verhalen zijn voor een lezer van vandaag de dag vrijwel onverteerbaar, al heeft Bert Bakker enkele jaren geleden geprobeerd een vergelijkbaar Spaans werk te verkopen, Tiro lo Blanc genaamd. Van enig plot valt niets te bespeuren, de avonturen van de ridders zijn even eentonig als de stijl waarin ze zijn geboekstaafd.
De titelpagina geeft door zijn opmaak al te kennen dat op een bepaald publiek wordt gemikt - althans, dat een bepaald type vermaak wordt geboden. Het papier is van slechte kwaliteit en de pagina's zijn overvol met weinig fraai zetsel. Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

een goede verkoop had dit nadrukken nog een aantal voordelen: met een boek als voorbeeld was het een stuk eenvoudiger om uit te rekenen hoeveel papier er nodig was voor een gegeven oplaag, bovendien ging het zetten een stuk sneller. Goedkoop papier en haastig en slordig zetwerk drukten de prijs. Uitgevers die zich tegen deze praktijken wilden beschermen, konden, tegen betaling van een gulden of vier, een privilege krijgen van de stedelijke of landelijke overheid. Een dergelijke bescherming was echter weinig effectief, zelden of nooit werd een

nadrukker daadwerkelijk vervolgd en veroordeeld. Verhoudingsgewijs werden er dan ook weinig privileges aangevraagd en het is eigenlijk een raadsel waarom sommige uitgevers voor een bepaald werk nu juist wel een privilege aanvroegen. Het is voorstelbaar dat drukkers en uitgevers die andermans werk respecteerden, al dan niet op basis van een privilege, golden als bonafide drukkers. Een onderzoek naar de relaties tussen uitgevers/drukkers zou uitsluitsel kunnen geven over de acceptatie van piraterij en in hoeverre zij zakelijke sancties troffen tegen hun onbetrouwbare vakbroeders. Ik heb de indruk dat het nadrukken aan het eind van de 16e eeuw als acceptabel werd beschouwd, maar dat die acceptatie in de loop van de 17e eeuw langzamerhand afnam. Wie de boeken van Blaeu te duur vond, kon bij zijn concurrent en buurman Janssonius een veel goedkopere nadruk aanschaffen. Maar de kwaliteit van die nadruk was beduidend minder dan die van het origineel. Zolang dergelijke drukkers een publiek bedienden waarvoor het originele produkt onbereikbaar was [21], zal het nadrukken niet als extreem hinderlijk zijn beschouwd. Naarmate origineel en imitatie kwalitatief dichter bij elkaar kwamen te liggen en het verschil in de kostprijs niet zozeer bepaald werd door de goedkopere produktiewijze, maar door factoren als het auteurshonorarium, zal de roofdruk steeds meer als hinderlijk zijn ervaren.

De auteur

Het auteursrecht bestond niet in de 16e eeuw en vaak wordt gedacht dat auteurs dan ook niets kregen voor hun toch niet onbelangrijke activiteiten. Schrijvers trokken echter ook in de 16e eeuw al profijt van hun werk, al liepen de manieren waarop sterk uiteen. Van Eeghen maakt in haar studie over de Amsterdamse drukkers en uitgevers aan het eind van de 17e eeuw onderscheid tussen schrijvers en producenten van teksten. Onder producenten dient men producenten van kopij te verstaan: redacteuren, illustratoren, vertalers en correctoren, onder schrijvers degenen die uit een innerlijke noodzaak de pen op papier zetten en met het verkregen resultaat naar een uitgever stapten. Producenten werden over het algemeen redelijk en schrijvers veelal slecht betaald. [22] Dat wil zeggen, door de uitgever. De schrijvers deden wel degelijk pogingen munt te slaan uit hun werk door te proberen vergoedingen te krijgen van de overheid of van particulieren. De auteur van *De pyl der Liefde* met ‘sidderende pen geschreven op bevend papier’ omdat zijn liefde niet werd beantwoord, hoefde natuurlijk niet op enigerlei vorm van ondersteuning te rekenen, vermoedelijk diende hij zelf de drukkosten bij de uitgever te voldoen alvorens deze zelfs maar bereid was de kopij in te zien. Maar wie enigszins was ingevoerd in het academisch circuit van

21 Onbereikbaar omdat een boek duurder was, maar ook letterlijk: omdat het niet te krijgen was. De situatie kan overigens goed worden vergeleken met de huidige *software*-piraterij.

22 Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel* V, 1, 29. Het zal natuurlijk duidelijk zijn dat dit geen strikt te scheiden categorieën auteurs waren, maar dat van geval tot geval bekeken moet worden wat de relatie van een bepaalde auteur is tot een werk. Deze auteurshonoraria geven aanleiding tot bespiegelingen over de onveranderlijkheid van de menselijke staat: ook tegenwoordig zijn de meeste uitgevers gevestigd in kapitale panden aan de Amsterdamse grachten, terwijl de gemiddelde auteur in Amsterdam-Oost huist, op twee hoog achter in een afbraakpand.

die dagen kon, als het lot hem gunstig was gezind, met een ingenieus lofdicht of een fraaie opdracht een gouden keten met bijbehorende penning verwerven ter waarde van *ƒ* 600,- of meer. Caspar van Baerle onderhield zijn gezin met schrijven in opdracht. Zijn bestaan was niet zonder zorgen, maar hij bewoonde

niettemin een aardig grachtenhuis in Amsterdam. Vorsten, de stadhouder, landelijke, provinciale en plaatselijke overheden en, incidenteel, particulieren hielden zich bezig met een of andere vorm van mecenaat. Daarnaast kon de schrijver door zijn werk laten zien dat hij bij uitstek geschikt was voor een bepaalde functie, bijvoorbeeld voor die van gezant of particulier secretaris.

Een groot deel van de boekproduktie kwam echter minder op de vleugelen der inspiratie tot stand dan door hard werken in opdracht van een uitgever. Er lijkt een samenhang te bestaan tussen het type werk en de wijze waarop de auteur voor zijn activiteiten werd beloond. Cornelis Claesz. sloot in 1594 een overeenkomst met Jan Huygen van Linschoten over diens *Itinerario* om dit werk voor gezamenlijke rekening uit te geven. Het bleek een succesvolle uitgave die al snel werd herdrukt. [23] Het zijn met name boeken waarin nogal wat rekenwerk voorkwam die door de auteur werden medegefinancierd of waarbij de auteur zelf als uitgever optrad. Of het nu om rekenboekjes ging, om plaatsbepaling op zee aan de hand van zon en sterren of om astrologische prognosticaties, in vrijwel al deze werken was de auteur nadrukkelijk aanwezig. Hij waarschuwde tegen nadrukken, hij erkende een boek slechts voor het zijne als zijn handtekening erin stond of zijn portret erop, het mocht slechts bij hem worden gekocht. [24]

Er bestaan zeer sterke aanwijzingen dat redactionele werkzaamheden en compilatiewerk per vel werden betaald. Van Eeghen noemt het geval van een rechtsgeleerde die voor zijn samenvattingen van het Nederlandse recht 30 stuivers per vel kreeg, voor een kwarto, dus per acht pagina's. [25] Dergelijke bedragen werden vermoedelijk ook betaald voor eindeloze compilaties van historische feiten en feitjes of voor de zeer geliefde anekdotenbundels. Toen aan het einde van de 17e eeuw Pieter Rabus zich verzette tegen een voorgestelde spellingsvernieuwing van Cornelius van der Linden, reageerde deze als volgt:

> Wat reden dog heevt de man? om mijn spelling van onse Neerduidse taal, die so redelijk is, hier so lelijk uit te schoffen. Sou't ook wel sijn uit vrees? dat de selve ingang mogt vinden, by de weerld; en dat hy ook selv so genooddruckt sou worden, die na te volgen: daar sy merklijk nadeel aan sijn beurs, waarop de man so geset is, sou komen toe te brengen. Want dewijl ik veel woorden inkort; sou dese dominé notaris, als bladschrijver, niet soo veel konnen verdienen, als hy nu wel doet, door sijn ouderwetse spelling. [26]

Tijdens een twistgesprek voor de troon van Apollo over de streken van uitgevers als de gebroeders Ten Hoorn, krijgt de, als schijnheilig betitelde, veelschrijver Steven Blankaart een vergelijkbaar verwijt voor de voeten gegooid. Te dom om zelf iets te bedenken zou deze alles overschrijven uit andermans werk:

23 Moes-Burger, *Amsterdamsche boekdrukkers* II, 196.
24 Deze opvatting is gebaseerd op mijn observaties aan het door de STCN beschreven materiaal. Curieus genoeg is de gewoonte nog steeds in zwang bij de producenten van jenever en sigaren. Alleen wordt de handtekening tegenwoordig gedrukt.
25 Van Eeghen, *Amsterdamse boekhandel* III, 33.
26 Cornelius van der Linden, *Rabies, Rabidi, Rabi. Anders Rabbelary van P. Rabus, boeksaal-schrijver van Europa* (Leiden, Frederik Haring, 1698). UBL: 337 G 16.

en die dan voor eygen vinding de wereld op te veylen; mits evenwel eerst van ten Hoorn per blad, met goede groote letter gedrukt, 3 a 4 guldens in contante specie te bedingen. [27]

27 *Relaas van de beroertens op Parnassus. Ontstaan over het drukken van de Beginselen der eerste wijsbegeerte vande heer Renatus Descartes* (Amsterdam, *pr.* T. Pietersz, 1690). Op dit zeer interessante pamflet hoop ik te zijner tijd uitgebreider terug te komen.

De vraag is of de laat-17e-eeuwse omstandigheden ook een eeuw eerder golden. Als we constateren hoe traag alles veranderde (en verandert) in de uitgeverswereld, terwijl het type boeken waar het hier over gaat ook aan het eind van de 16e eeuw al bestond, dan lijkt een dergelijke conclusie gerechtvaardigd. Een vroeg voorbeeld van een beroepsschrijver is de eerder in dit tijdschrift ter sprake gekomen arts Viverius. Hij schreef de anekdotenbundel *Wintersche Avonden*, naar eigen zeggen de resultante van zijn vele ledige winterse avonden, waarvan hij het produkt nu wilde voorleggen aan het publiek, dit tot lering en vermaak. Viverius slaagde er niet in als arts in zijn onderhoud te voorzien en zijn literaire produktie is typisch die van een broodschrijver. Hij trad op als redacteur en/of vertaler bij tal van medische uitgaven en schreef daarnaast een aantal theologische werkjes. Zijn positie als schrijver is enigszins te vergelijken met die van de tegenwoordige academicus in de marge: schrijvend in kleine tijdschriften en soms in een krant, incidenteel correctiewerk verrichtend voor een uitgever, recensies schrijvend in ruil voor een exemplaar van het te bespreken boek. Intelligente rommelaars met een goede opleiding, maar zonder geld en vooral zonder de juiste connecties.

De markt

Hoe zag Amsterdam eruit in het jaar 1600? Aan wie moesten de uitgevers hun boeken verkopen? De plattegrond van Pieter Bast, vervaardigd in 1597, toont een kleine stad: de Herengracht is al gegraven en op de westelijke oever ervan ligt de nieuwe vestinggordel. Aan de oostzijde van de stad houdt de bebouwing nog op bij de Oude Schans. [28] Het is mogelijk in ruim een uur om de nog altijd bestaande stadskern heen te wandelen. De straten en grachten zijn er nog en dragen veelal dezelfde namen als in de 16e eeuw. Wat verdwenen is, op enkele openbare gebouwen na, is de bebouwing, de veelal met riet bedekte houten huizen die in de jaren negentig van de 16e eeuw op last van de gemeente werden vervangen door stenen huizen. Amsterdam was een *boom-town* die misschien wel wat heeft gehad van de decors uit een western, nieuwe nog onverharde straten die gevuld waren met een heterogene massa gelukszoekers uit alle windstreken.

Ruim 40.000 mensen woonden en werkten op het beperkte aantal vierkante kilometers, en straten als de Kalverstraat of de Warmoesstraat, waar de meeste uitgevers waren gevestigd, waren niet minder druk dan tegenwoordig. [29] Vrijwel alle bedrijvigheid had te maken met de belangrijkste bron van inkomsten, de haven, en ook de activiteiten van de Amsterdamse drukkers werden in belangrijke mate bepaald door het karakter van de stad als wereldcentrum van de handel. Aan het eind van de 16e eeuw zetten Amsterdamse kooplieden de eerste stappen die zouden leiden tot het wereldwijde handelsimperium dat van Archangel reikte tot aan Oost-Indië. [30]

28 H. Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam, II: 80-jarige oorlog. 1544-1621* (Utrecht, Antwerpen 1972) 169.

29 Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, II, 163.

30 Over de omvorming van Amsterdam van regionaal centrum tot wereldcentrum zie Israël, *Dutch Primacy*, 12-79. Israël hecht meer belang aan de invloed van Zuidnederlanders op de ontwikkeling van Amsterdam dan Brugmans, *Geschiedenis van Amsterdam*, II, 163. De visie van Israël is niet onomstreden.

Bijna alle belangrijke kooplieden waren nieuwkomers, net als 90 procent van de kleermakers en de bakkers, 75 procent van de metselaars en 55 procent van de boekdrukkers. [31] Door

31 J.L. van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme. Opkomst en neergang van de Hollandse economie 1350-1850* (Bergen 1991) 58.

het grote sterfteoverschot, veroorzaakt door epidemieën, gebrekkige medische zorg en het ontbreken van hygiëne, ontstond er een trek naar de stad. De leegvallende plaatsen werden meestal opgevuld door nieuwkomers van het omliggende platteland en uit kleinere steden in de directe omgeving, maar ook door vluchtelingen uit steden als Antwerpen. Sommigen brachten rijkdommen en expertise mee, anderen hoopten deze op een of andere wijze te verwerven.

Over de mate van geletterdheid van deze heterogene bevolking is veel gespeculeerd. Een recente schatting levert een getal van ongeveer 70 procent op. Van de hogere maatschappelijke klassen kon circa 95 procent lezen, van de geschoolde werknemers ruim 80 procent en van de laagstbetaalde ongeschoolden tussen de 45 en de 50 procent. [32] Deze schatting lijkt te worden bevestigd door de teksten zelf. Een belangrijk deel van de bewaard gebleven pamfletten bestaat uit samenspraken over de actualiteit. Niet alleen treden in deze samenspraken veel eenvoudige lieden op die korte tijd daarvoor het laatste nieuws hebben gelezen, ook worden er nogal wat beschrijvingen in gevonden van te hoop lopende wevers, timmerlieden en andere handwerkers die bij een drukkerij staan te wachten op de verschijning van het nieuwste pamflet. Men was hongerig naar het nieuws en dat nieuws was ook betaalbaar. Een op goedkoop papier gedrukt pamflet of nieuwsbericht hoefde niet meer te kosten dan een kwart stuiver al kon ook de prijs van een pamflet in het geval van schaarste oplopen tot één gulden of meer. Ook wie behoefte had aan substantiëlere lectuur hoefde niet al te veel geld kwijt te zijn. Een redelijk omvangrijk deel van de al genoemde *Amadis de Gaule* kwam op ongeveer drie stuivers. Ook in de 16e eeuw lag een boek binnen vrijwel ieders bereik. [33]

Een veel hogere prijs werd betaald voor de meestal met kopergravures geïllustreerde reisboeken die hun weg vonden naar de *armchair-travellers* van de 16e eeuw.

> Comt leser hebt ghy lust wat nieus van vremde landen
> T'aenhoren of te sien, dit Boecxken mede draeght,
> Ghy kont hier (soo u slechts dees wyde vaert behaeght)
> Besien om een kleijn ghelt, de Maghelaensche Stranden
> […]
> Na 'tleven afghebeelt de wilde menschen wreedt,
> Van haer manieren oock, 'tverhael en 'trecht bescheedt;
> Elck een hier vinden magh heel sinnelijck beschreven. [34]

'Een kleijn ghelt.' Voor de 15 katernen van dit geïllustreerde werk diende de lezer ruim een gulden te betalen. Juist van dit type boek zijn nogal wat exemplaren over. Dat wijst natuurlijk vooral op een grote belangstelling bij latere verzamelaars. [35] Maar ook in de tijd waarin zij werden geproduceerd was de belangstelling voor reisverhalen groot, zoals blijkt uit de

32 Van Zanden, *Arbeid tijdens het handelskapitalisme*, 58. Zie voorts G.E. Harline, *Pamphlets, printing, and political culture in the early Dutch republic* (Dordrecht 1987) 59-62.
33 Van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken*, 348.
34 *Wijdtloopigh verhael* … , 1600, A1v.
35 Voor de receptie van werken zijn bibliografieën van belang zoals de door Verkruijsse vervaardigde bibliografie van Smallegange (1983). Door ook veilingen en dergelijke op te nemen kan een beeld worden verkregen van de receptie van een bepaald werk door de eeuwen heen.

analyse die Bert van Selm van het fonds van Cornelis Claesz. heeft gemaakt. [36] Hij noemt daar kooplieden, handelaren, stuurlieden en schippers als publiek. Ik vermoed dat die belangstelling breder was. De aantrekkingskracht van het verre en vreemde is een universeel gegeven in vrijwel alle landen en van alle tijden. Bovendien was de handel niet in handen van een kleine elite van kooplieden. Die elite bestond wel en speelde een cruciale rol in de ontwikkeling van de handel en de opening van nieuwe markten, maar daarnaast was er de veel grotere groep van aandeelhouders met aandelen in schepen die zo klein konden zijn als 1/64 deel van een schip. [37] Met name deze groep zal belangstelling hebben gehad voor de reisverhalen die het mogelijk maakten thuis mee te leven, zonder daarbij de ernstige ontberingen aan den lijve te moeten ondervinden. Behalve dat zij voor spanning en vermaak zorgden, waren deze boeken ook de verspreiders van een ideologie. Die was niet kolonialistisch en evenmin bedoeld om het in verre streken uitdragen van het calvinistische gedachtengoed te propageren. [38] Hoewel de Nederlanders zich niet minder misdroegen in Indië dan de Spanjaarden in de nieuwe wereld, overheersten in deze tijd vooral nieuwsgierigheid èn het idee dat vreemde volkeren evenzeer leden onder de Spaanse furie en het rooms-katholicisme als de bewoners van de Republiek. Ook in de 16e eeuw droegen de avonturen en vooral de ontberingen van de zeelieden bij aan de ontwikkeling van een 'wij' gevoel. Hierbij kan gedacht worden aan Willem Barentz. De mislukte tocht om de Noord bracht geen enkele winst op, maar leverde stof voor het populairste reisboek van de 17e eeuw.

Ongeveer 30 procent van de door Cornelis Claesz. uitgegeven titels is gerelateerd aan de zeevaart, maar de echte vakliteratuur kan op de vingers van één hand worden geteld. De meeste boeken zijn gericht op de geïnteresseerde leek.

Deze karakteristiek geldt in feite voor het hele fonds van Claesz., of het nu om boeken over landbouw gaat of over theologie. Het aantal boeken in het Latijn is klein, nog geen 10 procent, en het aantal uit het Latijn vertaalde boeken is maar iets groter. Zijn 'veldboeken' zijn niet bedoeld voor boeren en zijn, zeldzame, theologische werken niet voor dominees.

Een buitenbeentje in zijn fonds en even kostbaar als gespecialiseerd was de *Chronica, tytboeck ende gheschiet bibel* van Sebastian Franck (1499-1542), de mysticus en geestverwant van Luther. Meer dan 1000 pagina's waren in twee kolommen bedrukt met in totaal bijna 8.000.000 tekens. Een dergelijk boek kostte ruim 15 gulden. De produktie was kostbaar en de markt klein. Calvinisten noch katholieken waren geïnteresseerd in het werk van Franck, behalve als object van heftige polemieken of van een eventuele censuur. Een verspreide minderheid van lutheranen, dopers en libertijnen vormde de potentiële klantenkring van de uitgever. Bij dit soort werken kozen uitgevers er voor om door samen te werken de kosten en daarmee het risico te spreiden. Van de tijdkroniek werd de oplage verdeeld waarbij hetzelfde werk door verschillende uitgevers van een eigen titelpagina werd voorzien.

36 Van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken*, 174 e.v.

37 Israël, *Dutch Primacy*, 21-22.

38 Dit in tegenstelling tot 19e-eeuwse en vroeg-20e-eeuwse lectuur, waarin de nadruk wordt gelegd op het beschavende element van de koloniale overheersing. Deze ideologische component is een typisch produkt van de Verlichting. De 16e- en 17e-eeuwse Hollander in de Oost was een piraat die door zwakte werd gedwongen 'eerlijke' handel te drijven.

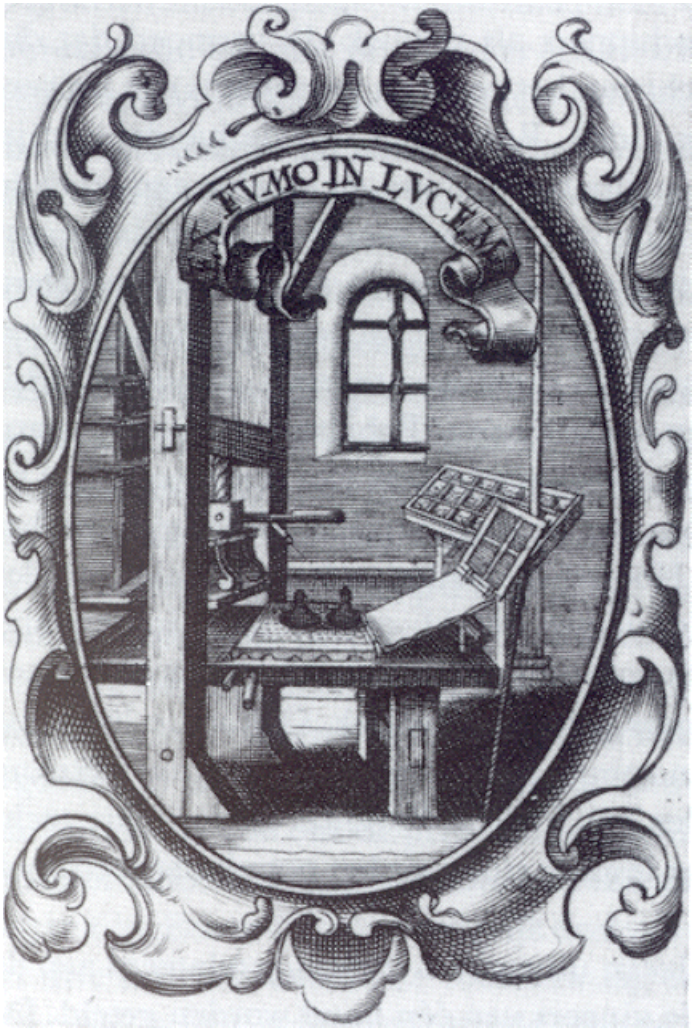

Afb. 3. Op deze afbeelding, afkomstig uit een moralistische emblemata-bundel, staat een opengeklapte pers. De inktballen staan op het zetsel. Op het tympaan zien we het witte vel papier, daarboven het opengeklapte frisket. Het daarin zichtbare witte kruis is perkament. Dat diende om het wit van de marges te vrijwaren van mogelijke smetten. Zoals vrijwel altijd is het mechaniek van de pers nogal achteloos afgebeeld. Foto Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

Samenwerking en de verdeling van de markt

Tijdens het al eerder geciteerde gesprek op de Parnassus over de gebroeders Ten Hoorn kwam ook het verschil tussen boekverkopers en boekdrukkers even ter sprake. Op een vraag van Apollo wat voor lieden deze Ten Hoorns nu waren kreeg hij een boos antwoord van Laurens Jansz. Coster.

> 'tzijn de grootste schandvlekken van mijn Vinding, die'er ooit onder de zon geweest zijn. Zagt zagt zey Plantijn, niet te heevig broeder, dit is de zaak niet, zy zijn geen Boekdrukkers, maar Boekverkoopers, en het eerste maar niet het laaste raakt uw Konst. Ze moeten hun huyshouding bezorgen,

en dat is haar niet te misprijsen, alle middelen daar toe in't werk te stellen.
[39]

39 *Relaas van de beroertens*, A3-recto.

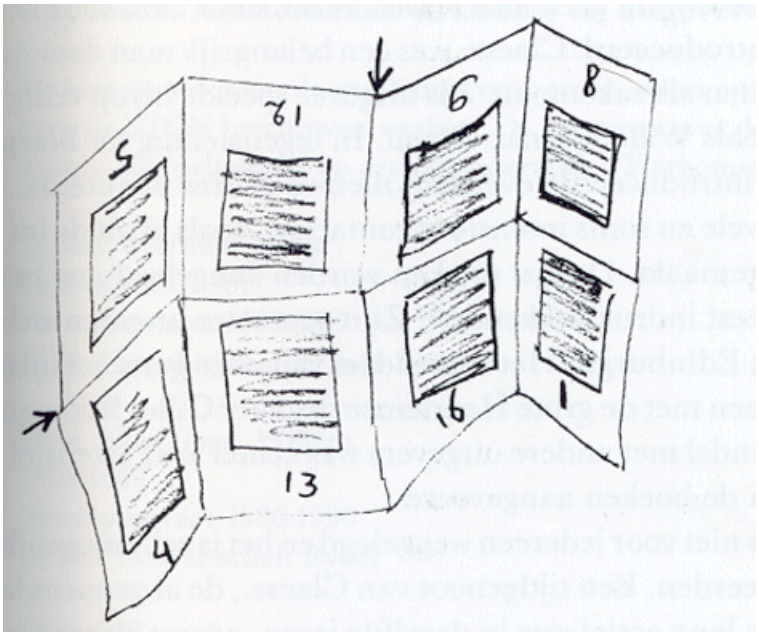

Afb. 4. De schoondruk van een octavo. Bij de pijltjes zal het vel na het vouwen door de binder worden afgesneden.

Met andere woorden: terwijl een drukker moet toezien op het gehalte van wat hij drukt, staat het de uitgever vrij alles op de markt te brengen waar hij de hand op kan leggen. Dit is curieus omdat het omgekeerde eigenlijk meer in de lijn der verwachtingen zou liggen. Een drukker zal iedere opdracht aannemen om de persen aan de gang te houden, terwijl een uitgever selectief zal zijn in wat hij inkoopt of ruilt. [40] Oppervlakkig gezien is er inderdaad sprake van selectiviteit bij de boekverkopers. Zodra zij als uitgever optreden maken zij over het algemeen weloverwogen keuzes. Cornelis Claesz. had nauwelijks theologische werken in zijn fonds en dan nog voornamelijk christelijke liedboekjes, terwijl Laurens Jacobsz. alleen maar theologie uitgaf. De uithangborden lijken dit beeld te bevestigen. Wie op zoek is naar de *Sei giornate* van Pietro Aretino zal niet snel de boekhandel binnengaan waar de 'Vergulde Bijbel' uithangt. Doopsgezinde boekverkopers hielden het bij de 'Liesveltsche Bijbel', de boekverkopende schoolmeester Zacharias Heijns gaf de voorkeur aan de 'Drie Hoofddeugden' en bij algemener georiënteerde boekwinkels hing het al dan niet vergulde 'Kantoorboek' uit.

Van Cornelis Claesz. is echter een uitgebreide assortimentscatalogus bewaard gebleven en dan blijkt dat assortiment van boeken die bij hem te koop waren nogal af te wijken van zijn fonds als uitgever. Zo is het aantal theologische titels dat hij verkocht vele malen groter dan het aantal dat hij zelf liet drukken. [41] De woorden van Plantijn lijken dus toch enig hout te snijden. Wat Cornelis Claesz. zèlf uitgaf was waarschijnlijk bedoeld ter completering van het assortiment dat hij van anderen kon betrekken. Terwijl Zacharias Heyns geen boek kon uitgeven zonder de aandacht te

40 In deze eeuw had de uitgever van James Joyce grote problemen met de drukker van *Dubliners* die ongevraagd censuur pleegde, dit tot grote woede van Joyce.

41 Zie Van Selm, *Een menighte treffelijcke boecken*, 174 e.v. voor een uitgebreide analyse van het fonds van Claesz. Hij sluit terecht overigens niet uit dat vooral kleinere boekhandelaren wel een gespecialiseerd assortiment verkochten.

vestigen op de uitzonderlijkheid of de educatieve waarde en de lage prijs, zijn dit soort opmerkingen in boeken van Claesz. afwezig. Hij bracht vertalin-

gen uit van buitenlandse bestsellers, maar bijna geen enkele titel wordt door hem voor het eerst in het Nederlandse taalgebied geïntroduceerd. Claesz. was een belangrijk man door de omvang van zijn bedrijf en zijn kwaliteiten als zakenman. Als uitgever speelde hij op veilig. Hij was geen vernieuwer of visionair zoals Willem Jansz. Blaeu. In tegenstelling tot Blaeu drukte hij vrijwel geen boeken zelf en introduceerde evenmin nieuwe genres of auteurs.

Uitgevers en drukkers onderhielden vele en soms intensieve contacten, zoals al uit de impressa van hun boeken kan worden opgemaakt. De lijst die kan worden aangelegd met behulp van het fonds van Claesz. is de meest indrukwekkende. [42] Zijn contacten strekten zich uit van de buurman tot aan Saumur en Edinburgh. Het merendeel van deze gezamenlijke produkties was overigens éénmalig. Alleen met de grote Haarlemse drukker Gilles Rooman had hij regelmatig contact. De (ruil-)handel met andere uitgevers was echter zeer intensief. Vanuit alle landen van Europa werden de boeken aangevoerd.

Een dergelijk netwerk van relaties was niet voor iedereen weggelegd en het is zelfs mogelijk om uitgevers te vinden die solitair opereerden. Een tijdgenoot van Claesz., de al genoemde Harmen Jansz. Muller, die vrijwel even lang actief was in dezelfde jaren, noemt althans in zijn impressa geen drukkers of mede-uitgevers. Een boekverkoper als Muller was echter vooral ideologisch geïnspireerd en het is maar de vraag of zijn handel in christelijke boeken niet een nevenactiviteit was. In uitgeversgedaante vinden we in Claesz. en Muller de twee archetypen terug die de hele Nederlandse geschiedenis beheersen: de koopman en de dominee.

Besluit

De situatie in de Amsterdamse uitgeverswereld aan het einde van de 16e eeuw staat in zekere zin model voor alles wat er later zou gebeuren. De hele 17e en 18e eeuw door zien we telkens één of enkele uitgevers/drukkers die een centrale rol spelen. Op Cornelis Claesz. volgde Willem Jansz. Blaeu die zonder overdrijving de belangrijkste uitgever mag worden genoemd die Nederland heeft gekend. Alle mechanismen die de boekproduktie èn de markt kenmerkten tot in het begin van de 19e eeuw [43] kwamen aan het eind van de 16e eeuw al voor. Ik vraag mij af of dit een universeel historisch verschijnsel is: een weg, eenmaal ingeslagen wordt voortaan gevolgd, ten goede of ten kwade. De uitgeverswereld kent nog altijd de regels en

42 In uitgaven van Claesz. genoemde drukkers en boekverkopers: Desiderius de La Tombe; Jodocus I Hondius; Jan Theunisz.; Laurens Jacobsz.; Nicolaes III Biestkens; Ewout Cornelisz. Muller (Allen Amsterdam); Jacob de Meester (Alkmaar); Hieronymus Verdussen (Antwerpen); Wed. Joannes Bellerus (Antwerpen); Wed. Jan Verwithagen (Antwerpen); Jan Jansz. (Arnhem); Bonaventura d'Asseville (Calais); Bruyn Harmansz. Schinckel (Delft); Jacob Cornelis Vennecool (Delft); Abraham Canin (Dordrecht); Andrew Hart (Edinburgh); Lucas Jansz. Wagenaer (Enkhuizen); Gilles van den Rade (Franeker); Aelbrecht Hendricksz. (Den Haag); Gilles Elzevier (Den Haag); Gilles Rooman (Haarlem); Jacob Jansen (Leeuwarden); Henric Lodewijcxsoon van Haestens (Leiden); Jan Jacobsz. Paets (Leiden); Jan Bouwensz. (Leiden); Franciscus II Raphelengius (Leiden); B. Langhenes (Middelburg); Jeronimus Wullebrechts (Middelburg); Jan II van Waesberge (Rotterdam); Thomas Portau (Saumur); Andries Verschout (Woerden).

43 En die soms nog steeds kenmerkend zijn voor het boekenvak.

gebruiken waarvoor de grondslag vier eeuwen geleden werd gelegd, op het moment dat de opvolgers van Gutenberg besloten boeken te gaan produceren in plaats van handschriften te vervalsen.

Appendix: Amsterdamse drukkers en uitgevers actief in het jaar 1600.

De hier gepresenteerde gegevens over beroep, adres en uithangbord zijn ontleend aan impressa van door de STCN beschreven werken. De gegevens over de jaren waarin de drukkers en uitgevers actief waren, zijn gebaseerd op archiefonderzoek. (Herkomst gegevens: Drukkersthesaurus STCN)

Muller, Harmen Jansz
Graveur: 1571-1617
Warmoesstraat 1577-1617
In de Vergulde Passer; A le Sereine
Buys, alias Gyse, Willem
1582-1609
Warmoesstraat 1586-1590
In den Liesveltschen Bybel
Claesz, Cornelis
Drukker en boekverkoper: 1582-1609
Int Vergulden Schrijfboeck = Inden Reken-boek
Heyndricksz anders Haeyen, Aelbert
1585, 1600
Jacobsz, Laurens
1585-1603
Damrak 1588-1603
Inden Vergulden Bybel
Adriaensz, Barent
Drukker en boekverkoper: 1588-1612
Warmoesstraat 1588-1611
Int Vergulde Schrijfboeck
Cloppenburgh, Jan Evertsz (I)
Boekverkoper: 1589-1638
Damrak 1589-1637
In de Chronijcke van Hollandt; In de Grooten Vergulden Bybel
Campen, Willem Jansz van
Drukker: 1590-1604
Pieter Jacobsstraat 1590; Kalverstraat (in het Clarissenklooster) 1594; Nieuwstraat 1599-1603; Buiten de Korsjespoort 1597
Inde Druckerye
Heyns, Zacharias
Boekverkoper: 1592-1604
Damrak 1597; Warmoesstraat 1599
In de drie hooft-deuchden
Muller, Ewout Cornelisz
1593-1616
In de Nieuwe Liesveltsche Bybel

Biestkens, Nicolaes III
Drukker: 1595-1622
Nieuwstraat 1599; Nieuwezijds Achterburgwal 1613-1617; Keizersgracht (Naast de Nederduitse academie) 1617-1618
Inde Lelye onder de doornen
Paets, Jacob Pietersz
Boekverkoper: 1596-1612
Warmoesstraat 1596-1605
Int vergulden A.B.C.
Gevaertsz, Peeter
Drukker: 1597-1600
Lijnbaanspad 1597-99; Buiten de Overtoomse Poort 1602
In den Rooden Leeuw
Willemsz, Jan
Boekverkoper: 1597-1606
Niesel 1597-1606
Int Kantoor-boeck
Hendrix, Aert
1597-1611
Andriaensz, Egbert
Boekverkoper: 1598-1616
Damrak 1605-1614
St. Jacobskapelsteeg 1614
Int Schultboeck
Koster, Herman Allertsz
Boekverkoper: 1598-1616
Korstjespoort 1598
Dam 1599
Aan de Nieuwe kerk 1614
In Ruytenburch; Inde Konst-druckerije
Buck, Herman de
1599-1602
Molsteeg, achter de Nieuwe kerk 1599-1602
Heyndricksz, Heynrick
1599-1606
Matthysz, Hans
Boekverkoper: 1600-1602
Damrak: 1600-1602
In de Pas-caert
Gerritsz, Claes
Boekverkoper: 1600-1621
Damrak (op de brug) 1603-1621
In het Medecijn-boeck